

Жолдошбек кызы Айзаада

**ТЕСКЕЙ АЛА-ТООСУНУН ТҮНДҮК КАПТАЛЫНЫН
ЛАНДШАФТТАРЫНЫН БИЙИКТИК ЗОНАЛУУЛУК БОЮНЧА ТАРАЛЫШЫ
ЖАНА РЕКРЕАЦИЯЛЫК РЕСУРСТАРЫ**

Жолдошбек кызы Айзаада

**РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ЛАНДШАФТОВ СЕВЕРНОГО СКЛОНА ТЕСКЕЙ АЛА-ТОО ПО
ВЫСОТНОЙ ЗОНАЛЬНОСТИ И РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ**

Zholdoshibek kyzy Aizada

**DISTRIBUTION OF LANDSCAPES OF NORTHERN SLOPE OF TESKEY ALA-TOO BY
ALTITUDINAL ZONING AND RECREATIONAL RESOURCES**

УДК: 91:622.0

Макала Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынын ландшафтынын таралышынын мыйзам ченемдүүлүгүн жана рекреациялык ресурстарын изилдөөгө багытталган.

Ключевые слова: Тескей Ала-Тоо, бийиктик зоналуулук, рекреациялык ресурстар, ландшафт, климат.

Статья включает изучение основной закономерности и рекреационных ресурсов горных ландшафтов на северном склоне Терскей Ала-Тоо.

Негизги сөздөр: Тескей Ала-Тоо, высотная зональность, рекреационные ресурсы, ландшафт, климат.

The article includes the study of the basic laws and the recreational resources of mountain landscapes on the northern slope of Terskey Ala-Too.

Key words: Teskey Ala-Too, altitudinal zoning, recreational resources, landscape, climate.

Тескей Ала-Тоосунун рельефинин татаалдыгы, деңиз деңгээлинен бийик жатышы, бийиктик амплитудасынын чоңдугу, кырка тоолор менен өрөөндөрдүн таманынан тоонун чокуларын карай тилке-тилке болуп таралышына ыңгайлуу шарттарды түзөт. Тоо ландшафты ири түздүктөргө караганда өзүнүн татаалдыгы жана көп түрдүүлүгү менен айырмалат. Кырка тоолордун негизги капталдарында гана эмес, алардын белгилүү бир абсолюттук бийиктиктериндеги күнгөй-тескейлердин, ой-кырларынын ландшафттары бири-биринен кескин айырмаланып турат. Рельефи менен геологиялык түзүлүшүнүн горизонт жана бийиктик боюнча өзгөрүүсү тоо ландшафтынын ярустуулугун пайда кылат. Мында ландшафтын таралышындагы негизги мыйзам ченемдүүлүк-бийиктик зоналуулук болуп эсептелинет. Тескей Ала-Тоосунун түндүк капталдары жана тоо этегиндеги түздүктөр өзгөчө туристик рекреациялык ресурска бай. Бул аймактагы рекреациялык системалардын негизин уникалдуу кооз ландшафт түзөт. Климаттык шартынын ыңгайлуулугу, табиятынын кооздугу, дары баткакка жана минералдуу сууларга байлыгы аймакта рекреациянын кеңири кулач жайып өнүгүп-өөрчүшүнө мыкты шарт түзөт.

Өрөөндүн климаттык шарттарынын өзгөчөлүктөрү: мында ысык аптап, катуу суук болбойт, деңиз жана тоо климатынын айкалышы мүнөздүү. Климатынын мындай жагымдуулугу өрөөндүн бийик ТОО-

лор менен курчалып турушу жана анын борборунда тонбогон, терең жана чоң көлдүн жатышы менен байланыштуу. Шамал-жел режиминин өзгөчөлүгү да бар. Жылдын жылуу мезгилинде күндүз көлдөн кургактыкты, түнүчүндө кургактыктан көлдү карай соккон жагымдуу бриз жели болот. Климатынын бийиктик алкактуулугу түрдүү профилдеги рекреациялык мекемелерди (дарылоо, сууга түшүү-пляждык, таанып билүүчү, ден соолукту чыңдоочу, тоо туризми, альпинизм, кышкы эс алуу) курууга жол ачат.

Аймактын ландшафттарын рельефтик, климаттык өзгөчөлүктөрү боюнча ар түрдүү топторго бириктирүүгө болот. Бул типтеги ландшафт структурасына төмөндөгүдөй алкактар кирет: ойдуң-жапыз тоолу жарым чөл (1800-1900 м), орто бийиктиктеги тоолу талаа (1900-2000 мден 2500-2600 мге чейин), токойдун анча чоң эмес өрөөндөрү бар орто бийиктиктеги тоолу шалбаалуу талаа (2500-2600 мден 2800-2900 мге чейин), бийик тоолу субальп жана альп шалбаалуу талаа жана талаа (2800-2900 мден 3200-3300 мге чейин), бийик тоолу гляциалдык-нивалдык тилке (3200-3300 м ден жогору).

Жапыз тоолу жарым чөл ландшафты Тескей Ала-Тоосунун түндүк бөлүгүнүн тоо этектеринде жана ага жанаша жаткан түздүктөрдө таралган. Жарым чөл алкагынын рельефи чөл ландшафтынан бир кыйла тилмеленгени менен айырмаланат, негизинен неоген, палеогендин ар түрдүү түстөгү тектеринен түзүлгөн. Климаты кескин континенттик, жыл бою 200-250 мм жаан-чачын түшөт. Нымдалуу коэффициенти 0,2-0,3. Топурагы негизинен тоо ачык коңур, айрым жерлерге тоо бозомтук топурагы таралган. Ачык коңур топурагынын чиринди горизонту 25-30 см ден ашпайт, чиринди 2,0-2,5 см түзөт. 40-60 см терендикте карбонаттардын көпчүлүгү мүнөздүү. Сейрек өскөн шыбактын өсүмдүүлүгүнүн жамааттыгы менен ксерофиттүү чөл бадалчалардын аралаш өсүшү мүнөздүү. Дан өсүмдүктөрүнөн бетеге, ак кылкан ж.б. өсөт. Өсүмдүктөрдүн кыртышынын бетин каптоосу 25-30% түзөт. Жарым чөл ландшафты негизинен кышкы, жазгы-күзгү жайыт катары пайдаланылат. Айрым жерлерде дан эгиндери жана тоют өсүмдүктөрү өстүрүлөт.

Төмөнкү ярустагы талаа ландшафты тараган жерлерде рельефтин эрозия-аккумуляциялык генезиси мүнөздүү болуп, түрдүү формалары бар. Лесс катмарынын калыңдыгынан улам рельефтин формалары жалпысынан жөнөкөй. Неогендин борпоңураак чопо тектеринен түзүлгөн айрым гана жерлерде андар, чөптүү жерлер кездешет. Чыгышта талаа ландшафты тараган жерлерде жээк сызыгынын ийри-буйрулугу мүнөздүү. Бул аймакта аллювий тектирлүү жана көл текирлүү түздүктөр басымдуу. Проллювий чөгүндүлөрүнөн түзүлгөн жантайыңкы түздүктөр да кездешет.

Жапыз тоолу талаа ландшафты таралган аймактын климаты дагы кескин континенттик. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү 300-400 мм болуп, анын көбү жылдын жылуу мезгилине туура келет. Кар катмарынын калыңдыгы 30-50 см. Чопо, кум жана проллювий чөгүндүлөрүн да тоо-кара-конур, кара топурак сымал тоо топурагы таралган. Курамындагы чириндинин 3-6% түзүп, анын калыңдыгы 45-50 см ге жетет. Талаа ландшафты таралган аймакта рельефтин жана нымдуулуктун ар кандай болушу өсүмдүктөрдүн ар түркүн формациясынын таралышына өбөлгө түзөт. Жапыз тоонун жантайыңкы каптал беттеринде ак кылкан жана ак кылкандуу тоо сулуусу, бетеге жана бетеге шыбактуу талаа өсүмдүктөрү өсөт. Айрым жерлерде шыбактын өсүмдүктүү кургак талаа ландшафты кездешет. Түздүктөрдө шыбактын өсүмдүктүү бетеге-шыбактуу, ак кылкан бетегелүү жана сулулуу талаа формациясы таралып, ал жерлер негизинен айдоого айланган. Талаа ландшафттуу аймактарда алтыгана өскөн жерлер да кездешет. Жер бетин орто эсеп менен 30-50% ке чейин талаа өсүмдүктөрү каптап жатат. Айдоого жараксыз жерлери жазгы жана күзгү жайыт катары пайдаланылат. Дары баткактары негизинен бул аймакта илээшкек келет. Баткактардын курамында көп түрдүү минералдык туздар жана микроэлементтер, органикалык бирикмелер, радиоактивдүү заттар, биостимуляторлор, антибиотиктер жана гормондор бар. Бул активдүү компоненттердин көбү жеке эле териге сиңбестен, ал аркылуу организмдин ички чөйрөлөрүнө чейин жетип, натыйжада организмдин маанилүү бир катар системаларынын функциялык абалынын кыйла жакшырышына алып келет. Курорттор адамдын организмине жагымдуу таасир этүүчү табигый дары каражаттары жана аларды дарылоо максатында пайдаланууга шарты бар жай. Мындагы курорттордун бардыгы бальнеологиялык дары баткак жана климат дарылоочу курорттор. Курорт аймагынын рекреациялык жактан негизги артыкчылыктарынын бири мындагы тоо деңиз климаты болуп эсептелет. Ал дарылоо профилактикада, калыбына келтрүүдө кеңири пайдаланылат. Негизги курорттук аймактарына Жети-Өгүз, Тамга, Ак-Суу ж.б.

Орто бийиктиктеги тоо-шалбаалуу талаа ландшафты Тескей Ала-Тоонун жана анын кокту коллоттуу жерлерде тараган. Шалбаалуу талаа ландшафтынын климаттык шарты жалпысынан талаа

ландшафтына окшош. Жылдык жаан-чачындын өлчөмү гана көбүрөөк болуп, 400-450 мм түзөт. Топурагы негизинен кара-конур тоо жана кара топурак. Чиринди жаткан горизонту каралжын-боз түстө. Курамында 6-7% чиринди, 0,35-0,36% азот кездешет. Өсүмдүктөр дүйнөсү бетеге, шыбак, тарак баш альберт жылгасы, ичке жалбырактуу жылган, шалбаа шимүүрү жана башкалардан турат. Шалбаалуу-талаа ландшафты жазгы, күзгү жайыт катары, шалбаалуу жерлери чабынды катары пайдаланылат.

Рекреациялык байлыктарынын орчундуусуна кооз ландшафттуу Көк-Жайык Тескей Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Жети-Өгүз капчыгайынан орун алган кооз өрөөн. Деңиз деңгээлинен 2400-2600 м бийиктикте. Карагайлуу токой жана бадалдар, гүлдүү шибер тоо арасындагы өрөөнгө өзгөчө көрк берип турат. Бул аймакта минералдуу суулар да кездешет. Ысык-Көл ойдуңунун аймагында физикалык кошулмалары ар кыл, сапаттуу, дарылык касиети бар бир нече минералдуу булактар, бургулоодон табылган минералдуу суулар бар. Аларга Бар-Булак, Боз-Учук, Жети-Өгүз, Жуукучак, Жыргалаң, Тоң минералдык суулары кирет.

Бул аймак суу ресурстарына бай, майда агын суулар көп кездешет. Суулардын көбүн мөңгүдөн эрип түшкөн жана жаан-чачындан куралган суулар түзөт. Рельефинин, климатынын өзгөчөлүктөрүнө жараша суулардын таралышы бардык аймактарда бирдей эмес. Жер астындагы суулар аз өлчөмдө. Жер астындагы суу ресурстарынын өзгөчөлүктөрү, анын геологиялык түзүлүшүнө, климатына, рельефине жана адамдын иш аракеттеринин таасирине тыгыз байланыштуу. Жер алдындагы суулардын дагы бир баалуу-түрү-минералдуу жана жылуу суулар. Мындай табигый булактар Тескей Ала-Тоосунун түндүк капталында Ак-Суу-Арашан, Жети-Өгүз, Жууку, Жыргалаң, Бар-Булак минералдуу суулары жана башкалар. Азыркы мезгилде ысык булактарды пайдалануу үчүн Жети-Өгүз, Жыргалаң, Ак-Сууда курорттор курулган.

Барскоон шаркыратмасы-Барскоон суусунун алабында. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталында. Барскоон өрөөнүнүн батыш капталындагы тик кашаттан түшөт. Бийиктиги 24 м. Шаркыратма жана анын айланасы өтө кооз. Орто бийиктиктеги тоо-токой-шалбаалуу жана токой-шалбаалуу-талаа ландшафты Тескей Ала-Тоосунун чыгышында дээрлик туташ тилкени ээлеп жатат. Деңиз деңгээлинен 2000-2200 м ден 2800-2900 м ге чейин таралган. Бул аймакта орто бийиктиктеги тоо рельефи мүнөздүү келип ортоңку жана төмөнкү палеозойдун катуу тектеринен түзүлгөн. Жаан-чачын 800-900 ммге жетет. Топурагы ар түрдүү. Токойлуу жерлерде тоо-кара-токой топурагы өөрчүп, анын үстүнкү катмарында 5-20% ке чейин чиринди бар. Шалбаа өсүмдүктөрү өскөн жерлер кара топурактуу келип, курамында чиринди 10% ке чейин жетет. Бул аймакта рекреациялык ресурстардын ичинен Жети-Өгүз аскасы Тескей Ала-Тоонун түндүк этегиде, Жети-

Өгүз суусунун боюнда жайгашкан. Палеогендин кызыл түстөгү чөкмөлөрүнөн түзүлгөн. Жанында Жети-Өгүз курорту жайгашкан. Түндүк капталы тик. Карагай, бадал өсөт, түштүк капталы жарлуу. Аска Жети-Өгүз суусунун нугунан 70-100 м көтөрүлүп турат. Аска жана анын айланасы өтө көрктүү. Асканын сүрөтү республикага жана андан сырткары да кеңири тараган. Бул аймакта рекреациялык мааниси бар Ак-Суу-Арашан өрөөнү Тескей Ала-Тоонун түндүк капталында, Алтын-Арашан суусунун ортонку агымынан орун алган. Ак-Суу өрөөнүнүн токойлуу кооз жери. Деңиз деңгээлинен 2000-2900 м бийиктикте. Ландшафты бадал аралашкан карагай токойлуу. Ысык булактар чыгат. Бальнеологиялык Ак-Суу курорту бар Ак-Суу, Жети-Өгүз, Чоң-Кызыл-Суу, Жууку сууларынын өрөөндөрүндө карагай токойлорунун ири массивдери бар. Токойлор жана бадалдар топуракты, нымдуулукту жакшы сактап, кардын эришин жөнгө салып, тоо капталдарын эрозиядан сактайт. Орто бийиктиктеги тоодогу токой, бадалдардын жыштыгы, мелүүн же жумшак климаты токой-шалбаа жана токой-шалбаалуу-талаа ландшафтынын рекреациялык маанисин аныктап эс алуу жана туризм уюштурууга өтө ыңгайлуу.

Бийик тоолу субальп шалбаасы жана шалбаалуу талаа ландшафты деңиз деңгээлинен 2700-3100 м бийиктиктеги тилкени түзөт. Рельефи көп учурда бийик тоо ландшафтыкындай болуп, тоо капталдары тик жардуу, сууларынын өрөөндөрү терең. Алкактын климаттык шарты да орто бийик жана бийик тоо ландшафтарынын ортосунда өткөөл климат болуп эсептелет. Яруста жылдык жаан-чачындын өлчөмү 600-700 мм. Кышында калың кар катмары жатат.

Караколдо «Каприз» аттуу тоо лыжа базасынын деңиз деңгээлинен 3450 метр бийиктикте жайгашкан эң бийик лыжа каттамына чейин атайын техниканын жардамы менен чыгууга болот. Калган бардык каттамдын баары базадан анча алыс эмес жерлерде,

2300 метр бийиктикте жайгашкан. Трассадан тышкары лыжа тебүүгө орто жана алдыңкы деңгээлде көп мүмкүнчүлүктөр берилет, ошондой эле базада татаал каттамдар бар. Эс алуучулар үчүн тиешелүү спорттук кийимдер сунушталып, жаңы үйрөнчүктөрдү болсо машыктыруучулар атайын машыктыруучу окуулардан өткөрүп турушат. Кышкы сезондун ачылышы менен мында жеке эле Каракол шаарынан эмес, лыжа жана чана тебүүнү сүйгөн коңшулаш өлкөлөрдөн да эс алуучулар келишет.

Бийик тоолу гляциалдык-нивалдык ландшафт таралган аймактын рельефине тик аскалуу кырлар, шуштуйган чокулар, аскалуу тоо капталдары корумдар, тепшилер, түбөлүк ар, фирндүү талаалар, мөңгүлөр мүнөздүү. Климаттык шарты аябай катаал, жай мезгилинде 1-1,5 ай гана абанын жылуу температурасы болот. Жаан-чачын көбүнчө кар түрүндө болот. Топурак-өсүмдүктөрү дээрлик жокко эсе. Гляциалдык-нивалдык ландшафт сууларды пайда кылган булак болуп эсептелинет.

Жалпылап айтканда Тескей Ала-Тоосунун түндүк капталында ландшафттын бийиктик зоналуулугу байкалат.

Адабияттар:

1. Азыкова Э.К. Ландшафты озера Иссык-Куль и их антропогенные модификации. «Проблемы озера Иссык-Куль и его горного обрамления». Ф., 1990.
2. Авсюк Г.А. Искусственное усиление таяние льда и снега горных ледников. Работы Тянь-Шанской физ. географической станции. М., 1953.
3. Благообразов В.А. Тянь-Шанская физико-географическая станция. Ф., 1965.
4. Благообразов В.А. К вопросу о продолжительности существования бессточного Иссык-Куля. Ф., 1964.
5. Кадыркулов М.К. Кыргызстандын физикалык географиясы. Б., 2012.
6. Кыргыз жергеси энциклопедиялык окуу куралы. Ф., 1990.
7. Кыргызстандын географиясы энциклопедиялык окуу куралы. Б., 2004.

Рецензент: к.геогр.н. Кадыркулов М.